

ZEMAHŞERÎ'NİN HADİSLERİ TE'VİL METODU*

Hasan YERKAZAN**

Öz

Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî (v. 538/1143), Harezm bölgesinde yetişen önemli Mutezili âlimlerden biridir. İlim ve edebiyatın zirveye ulaştığı bir dönemde yaşayan Zemahşerî, tefsir, hadîs, kelâm, fıkıh, dil ve edebiyat gibi birçok sahada elliye yakın kitap kaleme almıştır. Eserleri, ilim camiası tarafından takdir edilmiş ve büyük değer verilmiştir. Bu makalede Zemahşerî'nin mezhebî bağlamda hadîsleri ne şekilde yorumlayıp te'vil ettiği konusu incelenmeye çalışılmıştır. Rü'yetullah, büyük günah, şefaât, imân-amel ilişkisi, kabir azabı, nazar/göz değmesi ve ömrün uzaması gibi konuları içeren hadîsleri mezhebî görüşleri çerçevesinde te'vil metodu tetkik edilmiştir. Ele alınan örneklerden anlaşılacağı üzere Zemahşerî, birkaç istisnai konu dışında genel olarak itikâda taalluk eden konularda Mutezilenin temel prensiplerine göre hadîsleri te'vil ettiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zemahşerî, Mutezile, Sünnet, Hadîs, Te'vil.

The Ta'wil Method of Zamakhshari's Hadiths

Abstract

Abu'l-Qasim Mahmud b. 'Umar al-Zamakhshari (d. 538/1143) is one of the significant Mu'tazilite scholars who raised in the Harezm region. Zamakhshari, who lived in a period when science and literature reached its peak, wrote about fifty books on many fields, such as tafsir, hadith, kalam, fiqh, language and literature. His works have been appreciated and valued by the scholars. This study tries to examines how the hadiths of Zamakhshari are interpreted with ta'wil in the context of madhabs. Ru'yetullah (Seeing Allah), great sin, intercession, belivers-action relationship, the punishment of the grave, eye touching and involving issues such as increased longevity traditions te'vil methods within the framework of sectarian views are discussed. As it can be understood from the examples undertaken that asides from a few exceptional circumstances, it has been establis-

* Bu makale, *Zemahşerî ve Hadîs* isimli doktora çalışmamızdan yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü, hasanyerkazan@gmail.com.

hed that the hadith's of Zamakhshari were interpreted with ta'wil on topics which were generally dependent on itiqad within the fundamental principles framework of Mu'tazilites.

Keywords: Zamakhsharî, Mu'tazila, Sunnah, Hadîth, Ta'wil.

Giriş

Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî (v. 538/1143), ilmî ve fikrî gelişmenin altın çağı denilebilecek bir zaman diliminde, Türk, Arap ve Farisilerin iç içe olduğu, farklı geleneklere sahip insanlardan oluşan ve çok kültürlü bir çevre olan Harezmi bölgesinde yetişmiştir. Şer'î ilimler, edebiyat, dil, nahiv, tefsir, fıkıh ve hadîs başlıca çalıştığı ilimler olup elliye yakın eser telif etmiştir. Kendinden öncekileri taklitten ziyade, yeni bir üslup ve metotla eserlerini kaleme almıştır. Yaşadığı dönemde Harezmi'de Mutezile oldukça yaygınlaşmış ve birçok kişiyi etkilemiştir. Zemahşerî de yaşadığı bu ortamın tesirinde kalmış ve itikâdî dünyasını bu mezhebin temel prensipleri çerçevesinde şekillendirmiştir.¹

Zemahşerî başta Kur'ân tefsiri *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûnu'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl* olmak üzere *Rabî'u'l-Ebrâr ve Fusûsu'l-Ahbâr ve Ruûsu'l-Mesâil* gibi eserlerinde çok sayıda hadîs rivâyet etmiştir.² İşte bu makalede rivâyet ettiği hadîsleri mezhebî bağlamda ne şekilde te'vil ettiği incelenmeye çalışılmıştır.

Hadîsleri Te'vîl Metodu

İslâmî ilimlerde çok önemli bir yere sahip olan te'vîl kelimesi, sözlük manası itibariyle aslına dönmek anlamına gelen (وَل) kökünden (تفصيل) vezninde mastar olup, döndürmek ve herhangi bir şeyi varacağı yere vardırarak anlamına gelmektedir. Bu kelime, İslâmî ilimler bütünlüğü içerisinde farklı anlamlar ifade etmektedir. Kur'ân bütünlüğü içerisinde bakıldığında te'vîl kelimesi tefsir, se-

¹ Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Teymî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire 1980, c. VI, s. 297; Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, tahk. Dr. İhsan Abbâs, Dâr Sâdır, Beyrut 1977, c. V, s. 173; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyerü A'lâmî'n-Nübelâ*, tahk. Şuayb el-Arnâvut, Muhammed Nuaym el-Arksûsî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985, c. XX, ss. 151-155; Hayruddin Ziriklî, *el-A'lâm*, 15. Baskı, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 2002, c. VII, s. 178; Ahmed Muhammed Havfî, *ez-Zemahşerî*, 2. Baskı, el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire 1982, s. 35.

² Zemahşerî'nin eserlerinde bulunan hadislerin kaynakları için bkz. Hasan Yerkazan, "Zemahşerî'nin Eserlerinde Bulunan Hadislerin Kaynakları", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Amasya 2017, sayı: 8, ss. 273-310.

bep, sonuç ve rüya tabiri gibi manalara gelmektedir. İstilahta ise te'vîl, bir lafzı, tahlilinden sonra ortaya çıkan muhtemel manalarından bağlamına en uygun olana çevirmektir.³

Te'vîl, birden fazla manayı da içeren kelime ya da cümleler için söz konusudur. Bu sebepten dolayı te'vîller kesin olmayıp zannî bir bilgi anlamına gelmektedir. Te'vilde tercih edilen anlam mecaz dahi olsa lafzın, kendisine delalet ettiği manalardan biri olması gerekir.⁴

Te'vîl, neredeyse tüm İslâmî ilimlerde başvurulan bir yöntemdir. İzmirli İsmail Hakkı'ya (v. 1946) göre, müteşabih âyetlere te'vîl metodunu ilk uygulayan kişi, ilk defa Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyen ve "istivâ"ya "istilâ" yorumu yapan Ca'd b. Dirhem (v. 124/742)'dir. Bu metodu uygulama noktasında Cehm b. Safvân (v. 128/746) ve Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (v. 218/833), Ca'd b. Dirhem'i takip etmiştir.⁵ Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih etme gayesiyle uygulanmaya başlanan bu metod, özellikle Mutezilî âlimlerin eliyle tarihi süreç içerisinde geliştirilmiştir. Hicri ilk asırlardan günümüze kadar Kur'ân ve hadîsin sağlıklı bir biçimde anlaşılıp yorumlanmasında başvurulan bir usûl olmuştur. Ancak te'vîl yapacak kişinin içinde bulunduğu konum, te'vîlin yönünü belirleyici en önemli unsurdur. Bu bağlamda birçok âlimi, itikadî ve amelî mezhebinin temel yaklaşımları etkilemiş olup te'vîl yöntemlerinde en belirleyici husus olmuştur.

Zemahşerî, Mutezilenin önemli simalarından biridir ve bu mezhebin temel ilke ve prensiplerinin sarsılmaz savunucularındandır. Âyetleri ve hadîsleri, Mutezilenin öğretileri çerçevesinde anlamış ve yorumlamıştır. Özellikle müteşabih nakillerde mezhebî yorumlara daha da ağırlık vermiştir. Teşbih, teccim, kulun iradesi gibi konuları içeren ve Mutezile mezhebinin temel prensipleri ile çelişen rivâyetlere eserlerinde yer vermemiştir. Mutezilenin usûl-ü hamse-sini, nakiller çerçevesinde ispat etme gayreti içerisinde olmuştur. Kendi mezhebine oldukça tutkun olan Zemahşerî, neredeyse tüm nakilleri bu ekolün temel ilkeleri çerçevesinde değerlendirmeye çalışmıştır. Bu ilkeleri destekleyen her türlü hadîsi kullanmaktan da çekinmemiştir.

³ Ali b. Muhammed Cürçânî, *Ta'rifât*, tahk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 2007, s.112.

⁴ Bahattin Dartma, *Tefsir Tarihi ve Usûlü*, Anadolu Üniveristesi Yayınları, Eskişehir, 2010, ss. 58-59.

⁵ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, haz. Sabri Hizmetli, Umran Yayınları, Ankara 1981, s. 299.

Mutezilî âlimler, kendi temel prensipleri ile çelişen hadîsleri ve bu hadîsleri rivâyet eden muhaddisleri şiddetli bir şekilde eleştirmişler hatta yalancılıkla dahi itham edebilmişlerdir. Mutezilî âlimler, itikadî meselelerde haber-i vâhid ile amel söz konusu olmadığından dolayı bu tür haberlere itibar etmemişlerdir.⁶

Oldukça zengin bir ilmî birikime sahip olan Zemahşerî, daha çok kelâm konularında kendi itikadî mezhebinin görüşlerini destekleme veya açıklama sadedinde te'vîle başvurmuştur. Zemahşerî'nin böyle bir özelliğe sahip olmasında muhtemelen fikri hayatın oldukça canlı olduğu Harezem bölgesinin ve âlimlerinin katkısı olmuştur.⁷

Zemahşerî itikadî mezhebînin temel doktrinlerinden (Tevhid, Adalet, el-Menzile beyne'l-Menzileteyn, el-Va'd vel-Va'id, el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu 'ani'l-Münker) neredeyse hayatının hiçbir dönemde taviz vermeden sürdürmüş ve eserlerini bu minvalde kaleme almıştır. Aynı zamanda Zemahşerî, düşüncelerini ilmî bir dille ve mutedil bir tarzda sertlikten uzak bir üslupla açıklamıştır.

Zemahşerî, eserlerinde hadîslere geniş yer vermiştir. Ancak Mutezile mezhebinin temel prensipleri ile çelişen bir hadîs ile karşılaştığında, hadîs sahîh dahi olsa, te'vîl yolunu tercih etmiştir. Birçok meselede mezhebinin temel ilkeleri çerçevesinde hadîsleri ele alıp yorumlamıştır. Çok az da olsa bazı konularda Mutezile mezhebinin genel kabulünün dışında bazı hadîsleri değerlendirmiştir.

1. Mezhebînin Görüşlerine Uygun Olarak Te'vîl Ettiği Hadîsler

1.1. Rü'yetullah ile İlgili Hadîsler

Rü'yetullah (Allah'ın ahirette görülmesi) meselesi Ehl-i sünnet, Mutezile ve Cehmiyye arasında en çok münakaşa edilen konulardan biri olmasının yanında, kelâm ilminin temel problemlerinden biridir. Allah'ın görülmesi inancı, hemen hemen tüm semavi dinlerde tartışılan ortak bir fenomendir. Ehl-i Sünnet kelâmcıları Allah'ın ahirette görülebileceğini ileri sürerken, Mutezile kelâmcıları ise Allah'ın ahirette gözlerle görülemeyeceğini iddia etmişlerdir. Al-

⁶ Ahmed Şevki el-Amerrâcî, *el-Mutezile fî Bağdâd ve Eseruhüm fî'l-Hayâti'l-Fikriyye ve's-Siyâsiyye min Hilâfeti'l-Me'mûn hattâ Vefâti'l-Mütevekkil*, Mektebetu Medbûlî, Kahire 2000, s. 99.

⁷ Bkz. Kitapçı, Zekeriya, *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri*, Yedi Kubbe, Konya 2004, s. 145.

lah'ın gözle görülüp görülmeme mevzusu mezheplerce, akıl ve nakil eksenli olarak temellendirilmeye çalışılmıştır.⁸

Cehm b. Safvan'ın (v. 128/754) öncülüğünde kurulan Cehmiyye mezhebî, Allah'ın sıfatlarını, rü'yetullahı, cennet ile cehennem içindeki sakinleriyle birlikte ebedi olmayıp yok olacağını ve insanın iradesini inkâr etmiştir.⁹ Mutezile mezhebî, bu konularda Cehmiyye'den oldukça etkilenmiştir.¹⁰ Müşebbihe, Mücessime, Kerrâmiye ve Sufiyye'den Hubbiyye ise Yüce Allah'ın bir yerde ve yönde olduğuna inandıklarından, Allah'ın diğer yaratıkların görüldüğü gibi görülmesini kabul etmişlerdir.¹¹

Mutezilîler, mantıkî ilkelerin yanı sıra ahiret âleminin de dünya nizamına bağlı olduğunu ileri sürerek Yüce Allah'ın görülemeyeceğini, Kur'ân nasslarını kendi anlayışlarına uygun olarak yorumlamak suretiyle temellendirmeye çalışmışlardır. Mutezile ve Cehmiyye'nin yanı sıra Şia ve filozoflar da rü'yetullahı kabul etmemektedirler.¹²

Mutezile, Allah'ın gözle görülemeyeceğini tevhid ilkesinden hareketle temellendirmeye çalışmıştır. Mutezile'ye göre, Allah'ın benzeri bulunmadığından dolayı onu cisimlere benzetmek mümkün değildir. Çünkü görülebilen şeyler ancak cisimlerdir. Ayrıca gören ile görülen arasında bir mesafe olacağından dolayı bu tür bir görülme Allah için muhaldır ve mantıkî olarak imkân sınırları dışındadır.¹³

⁸ Bkz. Kemal Işık, *Maturidi'nin Kelâm Sisteminde İman Allah ve Peygamberlik Anlayışı*, Fütüvvet Yayınları, Ankara 1980, ss. 98-100; Selim Özarslan, "Allah'ın Görülebilmesi/Rü'yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 2001, c. I, sayı: 1, s. 2.

⁹ Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, tahk. Muhammed Osman el-Haşî, Mek-tebetü İbn Sînâ, en-Nüzhe tsz., s. 186; Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, İstanbul 1993, c. VII, ss. 234-236.

¹⁰ Özarslan, "Allah'ın Görülebilmesi/Rü'yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi", s. 3.

¹¹ Özarslan, "Allah'ın Görülebilmesi/Rü'yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi", s. 3.

¹² Bkz. Ebül-Hasen Kâdî Abdulcebbâr el-Hemedânî, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, talik: Ahmed b. Hüseyin b. Ebî Hâşim, tahk. Abdülkerîm Osman, Mek-tebetü Vehbe, Kahire 1996, ss. 232-237; Zühdi Cârullah, *el-Mu'tezile*, el-Ehliyye, Beyrut 1974, ss. 79-83; Muhammed el-Abde, Târık Abdülkerîm, *el-Mu'tezile beyne'l-Kadîm ve'l-Hadîs*, Dâru'l-Erkâm, Bermencâm 1987, ss. 49-50; el-Amerrâcî, *el-Mutezile fî Bağdâd*, s. 100; Avvâd b. Abdillâh el-Mu'tık, *el-Mu'tezile ve Usûluhumu'l-Hamse ve Mevkıfu Ehli's-Sünne Minhâ*, Mek-tebetü'r-Rüşd, 4. Baskı, Riyad 2001, ss. 127-151; Özarslan, "Allah'ın Görülebilmesi / Rü'yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi", ss. 3-4.

¹³ Işık, *Maturidi'nin Kelâm Sisteminde İman Allah ve Peygamberlik Anlayışı*, s. 73; Özarslan, "Allah'ın Görülebilmesi/Rü'yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi", s. 4.

Ehl-i Sünnet kelâmı ise, Allah Teâla için herhangi bir cihette olma söz konusu olmadığından, Allah (c.c.), insanlara zatını dilediği ve istediği tarzda, cihet söz konusu olmadan, dilediği vakitte göstereceği ve var olan her varlığın görülebileceği kanaatindedirler. Allah'ın şu anda var olduğundan da şüphe etmedikleri için, bu dünya kanunlarından farklı nizamlara bağlı bulunan ahiret hayatında Allah'ın görülmesinin aklen mümkün olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ehl-i Sünnet kelâm ekolü, Allah Teâla'nın ahirette ayın ondördüncü gecesi (dolunay) görüldüğü gibi, gözle görüleceğine inanır.¹⁴

Ehl-i Sünnet'e göre ahiret yurdunda mü'minlerin Allah Teâla'yı görmeleri aklen caiz/mümkün, naklen de vaciptir. Bu görme sadece mü'minlere has olup, kâfirler bu nimetten mahrum olacaklardır. Allah Teâla'nın görülmesi, nimetlerin en büyüğü olarak kabul edilmektedir.¹⁵

Zemahşerî'nin ameli mezhebinin öncüsü olan Ebû Hanîfe'ye göre de mü'minler cennette Allah Teâla'yı kendi gözleriyle bila teşbih ve kinaye arada bir mesafe olmadan göreceklerdir.¹⁶ Ancak bu konu ile ilgili, Zemahşerî'nin Ebû Hanîfe ve Hanefî mezhebine mensup herhangi bir âlimin düşüncelerini değerlendirdiği bir yer tespit edilememiştir.

Mutezile kendi görüşünü ispatlamak amacıyla aklî ve mantıkî mütalaaların yanı sıra naklî delilleri de yorumlayarak ve te'vîl ederek iddiasını ispatlamaya çalışmıştır.¹⁷ Naklî deliller ve bu deliller çerçevesinde yapılan tartışmaları kelâm kitaplarına havale ederek burada sadece her iki ekolün birer naklî delilini örnek vermek suretiyle yetinilecektir. Mutezile'nin naklî deliline örnek şu âyet-i kerimedir:

¹⁴ Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sâbûnî, *Kitâbu'l-Bidâye mine'l-Kifâye fi'l-Hidâye fi Usûliddîn*, tahk. Fethullah Halîf, Dâru'l-Meârif, Kahire 1979, ss. 74-80; Özarslan, "Allah'ın Görülebilmesi/Rü'yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi", ss. 6-7.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Mansûr el-Mâturidî, *Kitâbu't-Tevhîd*, tahk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Arutşi, TDV Yayınları, Ankara 2003, ss. 120-135; Ebû'l-Mu'în en-Nesefî, *Kitâbu't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, tahk. Habibullah Hasen Ahmed, Dâru't-Tab'ati'l-Muhammediyye, Kahire 1986, ss. 217-226; Sa'duddîn et-Taftazânî, *Şerhu Akâidi'n-Nesefî*, tahk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, Kahire 1988, ss. 51-54; Özarslan, "Allah'ın Görülebilmesi/Rü'yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi", ss. 7-8.

¹⁶ Ebû Hanife Nu'mân b. Sâbit, *İmâm Azam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz, İFAV, İstanbul 1992, s. 58; Şemsüddîn Muhammed Abdullatîf, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân ve Ârâuhu'l-Kelâmiyye*, Mastur Tezi, Câmîiatu'l-İskenderiyye Külliyyetü'l-Âdâb Kısmu'l-Felsefe, İskenderiyye 1999, s. 128.

¹⁷ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, ss. 322-237; Özarslan, "Allah'ın Görülebilmesi/Rü'yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi", s. 6.

لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ¹⁸

“Gözler O’nu idrak edemez, O bütün gözleri görür.”

Mutezile âyette geçen ‘idrak’ kelimesini, nazar ve rü’yet manasında anlamıştır. Âyete “Gözler O’nu görmez; fakat O gözleri görür” manası vermişlerdir.¹⁹ Ehl-i Sünnet ise bu âyetin hükmünün sadece dünyaya raci olduğunu, bu dünyada görülemeyeceği şeklinde yorumlamışlardır.²⁰

Ehl-i Sünnetin yüce Allah’ın gözlerle görüleceğini dair kabul ettiği naklî delillerden biri ise şu âyet-i kerîmedir:

وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ.²¹

“Yüzler vardır, o gün taptazedir; Rablerini görecektir.”

Bu âyet, Ehl-i Sünnet’in rü’yetullahın olabileceğine dair en kuvvetli delillerinden birisidir. Zira onlara göre en büyük mükâfat, Rabbi görmektir ve görme esnasında mü’minlerin yüzleri sevinç ve neşeden aydınlık içinde olacaktır. Zemahşerî ise bu âyeti, Mutezile-nin genel görüşü çerçevesinde “Rablerinin rızasını beklerler” şeklinde te’vîl etmiştir.²²

Ehl-i Sünnet’e göre, Hz. Mûsâ (a.s.)’ın A’raf sûresi 143. âyetinde Allah’ı görme talebinde bulunması, Allah’ın görülebileceğine bir işarettir. Çünkü bir Peygamberin Allah’tan olmayacak bir şeyi istemesi muhaldir. Bu âyetten hareketle görme hadîsesinin dünyada olamayacağını, ancak ahirette Allah Teâla’nın görüleceğini iddia etmişlerdir. Ehl-i Sünnetin bu iddiasını bilen Zemahşerî, bu âyetin tefsirinde şöyle bir yorumda bulunmuştur: *Hz. Musa’nın rü’yet talebi, kendisi için olmayıp Allah’ın konuşmasını dileyen İsrailoğulları içindi. Çünkü insanlar içerisinde Allah’ı en iyi bilen bir Peygamberin böyle bir şeyi düşünme ve talep etmesi muhaldir. Mûsâ (a.s.), İsrailo-*

¹⁸ En’am, 6/103.

¹⁹ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu Usûli’l-Hamse*, s. 233; Özarslan, “Allah’ın Görülebilmesi / Rü’yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi”, s. 7.

²⁰ Bkz. Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ûd el-Beğavî, *Tefsîru’l-Beğavî/Meâlimu’t-Tenzîl*, tahk. Muhammed Abdullah en-Nimr ve diğerleri, Dâru Taybe, Riyad h. 1409, c. III, s. 174; Ebû Abdullillah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, tahk. Abdullah b. Abdulhasan et-Türkî, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 2006, c. VIII, s. 482; Özarslan, “Allah’ın Görülebilmesi/Rü’yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi”, s. 7.

²¹ Kıyamet, 75/22-23.

²² Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidî’t-Tenzîl ve Uyûni’l-Ekâvîl fi Vücûhi’t-Te’vîl*, tahk. Ebû Abdillâh ed-Dânî, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 2012, c. IV, s. 499.

ğullarına bu isteklerinin gerçekleşmesinin mümkün olamayacağını, bizzat Allah Teâla'dan işittirmek istiyordu.²³ Zemaşerî, İsrailoğullarının bu tür talepleri olduğunu ispatlamak sadedinde ise, Bakara sûresinin 55. âyetini delil olarak getirmiştir. Şöyle ki:

وإِذْ قُلْنَا يَا مُوسَىٰ لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّىٰ نَرَىٰ اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذْنَاكُم بِالصَّاعِقَةِ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ²⁴

“Ey Mûsâ! Allah'ı apaçık görmedikçe sana inanmayacağız, demiştiniz de gözleriniz göre göre sizi yıldırım çarpmıştı.”

Zemaşerî, ayrıca muhtemel bir soru olabilecek bir hususa da değinmektedir. Neden Hz. Mûsâ (a.s.) kendi adına istiyormuş gibi “أَرِنِي- Bana kendini göster” kelimesini kullandı? İsrailoğulları, Hz. Mûsâ'nın Allah sözünü işittiğini bildikleri için, şâyet Mûsâ (a.s.), Allah'ı görürse o arada kendileri de Allah'ı görebileceklerini düşünüyorlardı. Ancak Allah Teâla'nın bir peygamberine dahi asla beni göremeyeceksin şeklinde bir hitabıyla dolaylı olarak İsrailoğullarının böyle bir isteğinin kesinlikle gerçekleşmeyeceği bildirilmiştir. Zemaşerî'ye göre burada Mûsâ (a.s.), İsrailoğullarının hissiyatlarına tercüman olmuş ve bu isteklerinin mümkün olamayacağı vurgulanmıştır.²⁵

Zemaşerî, Mutezile mezhebînin bu konudaki görüşünü şiddetli bir şekilde savunmakta ve mezhebinin ileri sürdüğü bütün görüşleri akli ve nakli deliller çerçevesinde ispat etmeye çalışmaktadır. Ona göre, Allah Teâla ne cisim ne de arazdır. Cisim bir keвне, araz cisme muhtaçtır. Eşyanın hepsi birbirine ihtiyaç duymaktadır. Oysa bunların hepsinden müstağni olan sadece Allah Teâla'dır.²⁶

Zemaşerî, Mutezile'nin temel prensipleri doğrultusunda Allah'ın görülemeyeceği fikirlerini ısrarla savunmaktadır. Burada ilgilendirilmesi gereken asıl konu ise Zemaşerî'nin eserlerinde yer verdiği rü'yetullah ile ilgili hadîsleri, Mutezile mezhebînin genel ilkeleri doğrultusunda te'vîl etme gayreti içerisinde olmasıdır.

Zemaşerî bazı âyetlerin tefsirinde rü'yetullah konusunu içeren hadîsleri nakletmiş ve bu hadîsleri de âyetlerdeki gibi mezhebî anlayışı doğrultusunda te'vîl etmiştir. Konu ile ilgili örnekler şöyledir:

²³ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, c. II, ss. 114-115.

²⁴ Bakara, 2/55.

²⁵ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, c. II, ss. 115-116.

²⁶ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Zemaşerî, *Rabîu'l-Ebrâr ve Fusûsu'l-Ahbâr*, thk. Tarık Fethi es-Seyyid, Dâru'l- Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2006, c. I, s. 154.

وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنظُرُ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ نَرِيَنَّيَ وَلَكِنِ أَنْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ نَرِيَنَّيَ فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَبِيحًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ²⁷

“Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte gelip Rabbi onunla konuşunca, Mûsâ: “Rabbim! Bana Kendini göster, Sana bakayım” dedi. Allah: “Sen Beni göremezsın ama dağa bak, eğer o yerinde kalırsa sen de Beni göreceksın” buyurdu. Rabbi dağa tecelli edince onu yerle bir etti ve Musa da baygın düştü; ayılınca: “Ey Rabbi, sen münezzehsin, Sana tevbe ettim, ben inananların ilkiyim” dedi.”

Bu âyetin tefsirinde rü'yetullah konusunu ele alan Zemahşerî, maddi anlamda rü'yetullahın mümkün olamayacağını ve âyette yer alan “أَنْظُرُ إِلَيْكَ- sana bakayım” sözünü “marifet ile seni bilmek” şeklinde açıkladıktan sonra kendi görüşünü desteklemek üzere şu hadîsi tefsirinde nakletmektedir:

في الحديث سترون ربكم كما ترون القمر ليلة البدر²⁸

“Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: Kuşkusuz siz ayı on dördünde -dolunay halinde- gördüğünüz gibi, Rabbinizi göreceksiniz.”

db | 51

Ehl-i Sünnet'in rü'yetullahı ispat sadedinde bu hadîsi delil olarak kullanmasına rağmen, Zemahşerî, bu hadîsi kendi te'vîlini güçlendirmek için tefsirinde nakletmiştir. Ancak o, bu hadîsi, farklı bir tarzda yorumlayarak zorunlu ve kesin bilgi ile Allah'ı bilmek anlamında te'vîl etmiştir.²⁹ Yani Zemahşerî'ye göre bu hadîsin manası şöyle olmalıdır: “Kuşkusuz siz ayı on dördünü- dolunay halinde bildiğiniz gibi, Rabbinizi bileceksiniz.”

Burada dikkat çeken diğer bir husus, bu hadîs Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Tirmizî'de³⁰ yer almaktadır. Muhtemelen İslâm dünyasında tanınmış bu hadîs âlimlerinin eserlerinde yer alan bir hadîsi

²⁷ A'raf, 7/143.

²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 117.

²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, ss. 117-118; Bkz. Mustafa Öztürk, “Mutezile ve Tefsir”, *Marife Bilimsel Birikim*, Mutezile, Yıl 3, Sayı, 3, Kış 2003, Konya 2004, s. 99.

³⁰ Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, tahk. Muhammed Züheyr b. Nâsır, Dâru Tavgi'n-Necât, Beyrut 2002, Buhârî, *Tevhîd*, 24, Tefsir, Kâf, 1; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî Nisabûrî, *Sahihu Müslim*, tahk. Muhammed Fuad Abdülbakî, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 1956, Müslim, *Mesâcid*, 211; Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistani, *es-Sünen*, tahk. Muhammed Avvame, Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti İslâmiyye, Cidde 1998, Ebû Dâvûd, *Sünnet*, 19; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, tahk. Ahmed Muhammed Şakir, Mustafa el-Bâbi el-Halebî, Kahire 1975, Tirmizî, *Cennet*, 17.

inkâr etmenin mümkün olamayacağını düşünen Zemahşerî, bu hadîsi itikadî mezhebinin temel prensipleri çerçevesinde te'vîl etmiştir. Ehl-i Sünnet'in rü'yetullah ile ilgili çok kuvvetli olan bir delilini kıvrak bir yorumla kendi delili olarak kullanmıştır. Çünkü bu hadîs, tarikleri itibariyle oldukça kuvvetli ve red edilmesi oldukça zordur. Ayrıca böyle bir hadîsi haber-i vâhid olması gerekçesiyle kabul etmemenin de kolaycılık olduğunu düşünmüş olabilir. Aynı zamanda bu durum, Zemahşerî'nin muarızlarının hadîs delillerini de iyi bildiğini göstermektedir.

İmâm Eş'arî (v. 324/936) gibi bazı âlimler, kendilerine göre Mutezile ve Kaderiyye gibi Hak'tan sapan fırkaları, Hz. Peygamber'den ve ilk dönem selef âlimlerinden nakilde bulunmamakla itham etmektedirler. İmâm Eş'arî, Allah'ın görülmesi ile ilgili rivâyeti buna örnek gösterir.³¹ Ancak Zemahşerî, tefsirinde rü'yetullah ile ilgili olarak yukarıda yer alan hadîsi nakletmek suretiyle zımnen İmâm Eş'ârîye muhalefet etmiştir. Aynı zamanda Zemahşerî, konu ile ilgili hadîsler nakletmek suretiyle nakillerle herhangi bir probleminin olmadığını da bildirmiştir.

52 | db

Zemahşerî, Allah'ın Kitabı ve Rasûlü'nün Sünnetine ittiba noktasında herhangi bir gevşeklik sergilememektedir. Bu iki kaynaktan olabildiğince istifade etmiştir. Zemahşerî bu tür konularda hadîslerden istifade etmesi, itikadî mezhebî olan Mutezile'ye yöneltilen ahbâr ve âsârı dikkate almıyorlar eleştirisine de cevap vermektedir.³² Böylelikle Zemahşerî'nin bazı fırkaların 'Hameletü'l-Ahbâr ve'l-Âsâr' tabirini kendi tekellerinde bulundurmalarına engel olma-ya çalıştığını da söylemek mümkündür.

Rü'yetullah konusu ile ilgili olarak Zemahşerî'nin tüm hadîsleri te'vîl ettiğini söylemek mümkün değildir. Te'vîli mümkün olmayan hadîsleri inkâr etmekten de çekinmemiştir ve yeri geldiğinde muarızlarının delillerini de nakletmiştir. Konu ile ilgili olarak Yunus sûresinin 26. âyetinin tefsiri örnek verilebilir:

لَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ³³

³¹ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Dâru İbn Zeykûn, Beyrut, s. 7; Kadir Demirci, "Eş'arî'de Hadîs ve Sünnet -el-İbâne Örneği.", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. X, sayı: 2, Adana 2010, s. 50.

³² Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadîs*, Kitabiyat, Ankara 2004.

³³ Yunus, 10/26

“İyi davrananlara; daima daha iyisi ve üstünü (ziyadesi) verilir. Onların yüzlerine ne bir karalık, ne de zillet bulaşır. İşte onlar cennetliklerdir, orada temelli kalırlar.”

Zemahşerî bu âyetin tefsirinde rü'yetullahı ispat etmeye çalışan muarızlarının şu delilini nakleder:

وجاءت بحديث مرفوع إذا دخل أهل الجنة الجنة نودوا أن يا أهل الجنة فيكشف³⁴ الحجاب فينظرون إليه فوالله ما أعطاهم الله شيئا هو أحب إليه منه

“Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: Cennet ehli cennete girince onlara; Ey cennet ehli! diye nida edilir ve hicab açılır ve onlar cennete ona bakarlar. Allah'a yemin olsun ki onlara ondan daha sevimli bir şey verilmemiştir.”

Bu hadîsi, rü'yetullah'ın imkânına dair delil kabul eden kimse-leri, Zemahşerî, mücbire ve müşebbihe³⁵ olarak nitelendirmektedir. Yani bu hadîsten zahiri olarak rü'yetullah manasını çıkarmanın mümkün olmadığını ifade etmektedir. Ayrıca hadîsi uydurma manasına gelen “مرفوع – Merkû/Yamalı” tabirini kullanmak suretiyle reddetmiştir.

Zemahşerî, Müşebbihe ve Mücbire'nin bu âyette yer alan “زِيَادَةٌ - ziyade” kelimesini Allah'ı görmek şeklinde anladıklarını, oysa زِيَادَةٌ kelimesinden Allah'ın bir lütfu anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. زِيَادَةٌ kelimesinin manası üzerinde detaylı bir şekilde duran Zemahşerî, görüşünü desteklemek amacıyla Nisâ sûresinin 117. ve Nûr sûresinin 38. لِيَجْزِيَهُمُ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ (بَغْيَرِ حَسَابٍ) âyetini delil olarak getirir. Ayrıca konu ile ilgili sahâbe ve tabiûndan gelen farklı yorumları şu şekilde rivâyet etmektedir: “Hz. Ali, bunun lü'lüden odalar; İbn Abbâs 10 kat sevap, Hasan 10'dan 700 katına sevap, Mücâhid Allah'ın rızası ve mağfireti, Yezîd b. Şecere ise bir bulutun onların üzerinde gezip istedikleri herşeyi onlar için yağdıracağını söylemiştir.”³⁶

Zemahşerî, konu ile ilgili hadîsler üzerinden bir tartışmaya da meydan vermeden kendi görüşlerini ispat sadedinde, muarızlarının muhtemelen delil olarak kullanabilecekleri hadîsleri ele almış ve bu

³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 255; Müslim, *İmân*, 297.

³⁵ Cebriye: İnsanlara ait ihtiyarî fiillerin ilâhî irade ve kudretin zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunan grupların ortak adı; Müşebbihe: Allah'ı yaratıklara veya yaratıkları Allah'a benzetme sonucunu doğuran inançları benimsemiş gruplara verilen isimdir.

³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 255.

hadîsleri kendi görüşüne göre anlamlandırarak, konu ile ilgili haklılığını göstermeye çalışmıştır.

Zemahşerî görmenin (rü'yetullah) mahiyetini *Rabîu'l-Ebrâr* eserinde yer alan Hz. Ali'ye ait iki rivâyetle özetlemektedir. Şöyle ki:

وعنه أن ذعلبا اليماني قال له: هل رأيت ربك؟ قال: أفاعبد ما لا أرى؟ قال: وكيف تراه؟ قال: لا تدركه العيون بمشاهدة العيان، ولكن تدركه القلوب بحقائق الإيمان. رأس الدين صحة اليقين³⁷

“*Za'leb el-Yemânî ona (Hz. Ali'ye) şöyle dedi: Rabbini gördün mü? Hz. Ali de ona: O'na, ibâdet edeyim ve görmeyeyim? dedi. Bunun üzerine Za'leb O'nu nasıl görüyorsun? diye sordu. O da, “gözler onu idrak edemez, hakiki iman ile kalpler onu idrak eder ve dinin başı (özü), sıhhat-i yakindir,” dedi.*”

علي عليه السلام في وصف الله تعالى: لا يقال له متى ولا يضرب به أمد حتى ولا يبصر بعين ولا يحد بأين³⁸.

“*Ali (r.a.), Allah Teâla'yı şöyle vasıflandırmıştır: O'nun hakkında “ne zaman meydana geldi” denilmez, varlığı hakkında bir süre tayin edilemez, gözle görülemez ve O, bir yerle sınırlandırılmaz.*”

54 | db

Yukarıda yer alan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Zemahşerî, rü'yetullah konusunda itikâdî mezhebinin temel düşüncesini aklî ve naklî delillerle ispatlama çalışmıştır. Rü'yetullah konusunda zahiren kendi mezhebinin düşüncesi ile çelişen rivâyetleri inkârı mümkün ise inkâr, değil ise te'vîl etmiştir.

1.2. Büyük Günahlarla İlgili Hadîsler

Büyük günah meselesi, mezhepler arasında büyük tartışmalara sebep olmuş ve büyük günah işleyen kimsenin dinî durumunun ne olacağı sorgulanmıştır. Ehl-i Sünnet'e göre, büyük günah işleyen bir mü'min dinden, imandan çıkıp küfre girmez. Amel imandan bir cüz veya rükün olmadığından kebire sahibi dinden çıkmaz. Böyle bir mü'min, “âsi” sayılır. Ancak, işlenen günahı helal saymamak, onu hafife veya alaya almamak şarttır. Ayrıca Ehl-i Sünnet'e göre, Allah şirk dışında mü'min kulunun tüm günahlarını dilerse affeder, dilerse cezalandırır. Tevbe, af ümidini arttırır, ancak şart değildir. Büyük

³⁷ Zemahşerî, *Rabîu'l-Ebrâr*, c. I, s. 354.

³⁸ Zemahşerî, *Rabîu'l-Ebrâr*, c. I, s. 354.

günah işleyenin şefaitle veya Allah'ın affi ile kurtulma imkânı vardır.³⁹

Mutezileye göre ise, büyük günah işleyen, mü'min ve kâfir olmayıp fâsıktır. Büyük günah işleyen bir kimse, imanın bir rûknü olan ameli terkettiğinden mü'min değildir. Ancak bu kişinin mü'min olduğu tevatüren sâbit olduğundan kâfir muamelesi de yapılmaz. Küfür ile iman arasında bir yerde olup fâsık konumundadır.⁴⁰

Büyük günah hususunda Zemahşerî, itikadî mezhebînin temel prensiplerine bağlı kalmaktadır. Yani büyük günah işleyen küfür ile iman arasında bir yerde olup fâsık konumundadır. Zemahşerî, bir kimse büyük günahlardan sakındığında, Allah'ın o kimsenin küçük günahlarını affedeceğini;⁴¹ büyük günah işleyen bir kimsenin de affedilebilmesi için mutlaka tevbe etmesi gerektiğini söylemektedir. Zemahşerî'ye göre, tevbenin kabulü için kişi geçmiş günahlarına pişman olması, farzları iade edip zulümden vazgeçmesi, hasımları ile helalleşmesi, günahlara bir daha dönmemesi, nefsinin Allah'a itaâte alıştırmayı ve nefsinin günahların lezzetini tattırdığı gibi itaâtin acılığını da tattırması gerekmektedir.⁴² Büyük günah işleyen kimse, tevbe etmeden ölürse va'd ve va'îd prensibi gereği cehennemde ebedi kalır.⁴³ Ayrıca Zemahşerî'ye göre, tevbenin kabulü Allah Teâla'ya vaciptir.⁴⁴

Büyük günahların neler olduğunu dair çok sayıda rivâyet bulunmaktadır. Büyük günahların sayısı ve mahiyeti ile ilgili Zemahşerî'nin naklettiği rivâyetler ise şöyledir:

عن علي الكبائر سبع الشرك والقتل والقذف والربا ومال اليتيم والفرار من الزحف والتعرب بعد الهجرة وزاد ابن عمر السحر واستحلال البيت الحرام⁴⁵

“Ali (r.a.)’den şöyle rivâyet edilmiştir: Büyük günahlar yedidir: Allah'a şirk koşmak; haksız yere adam öldürmek; temiz bir kadına iftira etmek; faiz yemek; yetim malı yemek; düşmana hücum esnasında firar etmek; hicretten sonra cahiliyeye geri dönmek. Buna İbn

³⁹ Sâbûnî, *Kitâbu'l-Bidâye*, ss. 140-144; Avvâd b. Abdillâh el-Mu'tık, *el-Mu'tezile*, ss. 262-264.

⁴⁰ Bkz. Kâdî Abdulcebbar, *el-Usûlu'l-Hamse*, tahk. Faysal Bedir Avn, Câmîatu'l-Kuveyt, 1998, s. 71; Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, ss.137-138.

⁴¹ Zemahşerî, *el-Minhâc fî Usûliddîn*, nşr. Sabine Schmidtke, Deutsche Morgenlaendische Gesellschaft Kommissionsverlag Franz Steiner, Stuttgart 1997, s. 74.

⁴² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. IV, ss. 169-170.

⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s. 666.

⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 374.

⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 387.

Ömer sihr ve beyt-i haram'ı istihlal'i da eklemiştir.”

قال رسول الله {صلى الله عليه وسلم} شارب الخمر كعابد الوثن⁴⁶

“Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: İçki içmeye devam eden bir kimse puta tapan kimse gibidir.”

عن ابن عباس أن رجلا قال له الكبائر سبع فقال هي إلى سبعمائة أقرب⁴⁷

“İbn Abbâs'tan şöyle rivâyet edilmiştir: İbn Abbâs'a bir adam büyük günahın yedi olduğunu söylediğinde, İbn Abbâs, büyük günahlar yaklaşık yediyüzdür, demiştir.”

وفي الحديث من أعان على قتل مؤمن بشرط كلمة جاء يوم القيامة مكتوب بين عينيه آيس من رحمة الله⁴⁸

“Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Kim bir mü'mini öldürmeye yarım kelime ile (olsun) yardım ederse kıyamet günü alnında “Allah'ın rahmetinden ümitsizdir” ibaresi yazılı olduğu halde Allah'ın huzuruna getirilecektir.”

56 | db

Bu rivâyetlerden de anlaşılacağı üzere büyük günahların sayısı ile ilgili herkesin ittifak ettiği kesin bir rakam yoktur. Yediden yediyüze kadar günah sayılmıştır. Ancak yukarıdaki rivâyetlerde yer alan suçlar, genel olarak büyük günah olarak kabul edilmiştir.

Zemahşerî, büyük günahların tevbe ile affedileceğine dair tefsirinde hadisler nakletmektedir. Tevbe, geçmişe yönelik tüm günahları siler ve affa sebep olur. Konu ile ilgili Zemahşerî'nin nakletmiş olduğu hadisler şöyledir:

عن النبي {صلى الله عليه وسلم} أنه قال لا كبيرة مع الاستغفار ولا صغيرة مع الإصرار⁴⁹

“Nebî (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: İstiğfar ile büyük günah, ısrarla küçük günah olmaz.”

عن النبي {صلى الله عليه وسلم} أنه قال ما أصر من استغفر وإن عاد في اليوم سبعين مرة⁵⁰

⁴⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 518; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid İbn Mâce el-Kazvîni, *Sünenu İbn Mace*, tahk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabiyye, Kahire 1975, İbn Mâce, Eşribe, 3.

⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 387.

⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 423.

⁴⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 318.

⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 318; Ebû Dâvûd, *Vitr*, 26.

“Nebî (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: Allah'tan bağışlanma isteyen kimse, tevbe ettiği günahı günde yetmiş kere işlemiş olsa bile günaha bir daha varmayacağı için ısrar etmiş sayılmaz.”

عن الحسن إن إبليس قال حين أهبط إلى الأرض وعزتك لا أفارق ابن آدم ما دام روحه في جسده فقال وعزتي لا أعلق عنه باب التوبة ما لم يغرغر⁵¹

“Hasan'dan şöyle rivâyet edilmiştir: İblis yeryüzüne indirildiğinde şöyle dedi: İzzetin hakkı için Ademoğlunun ruhu cesedinde olduğu müddetçe onlardan ayrılmayacağım. Allah Teâla da: İzzetime yemin olsun ki Âdemoğluna can boğaza gelinceye kadar tevbe kapısını kapatmayacağım, buyurdu.”

إن الصلاة إلى الصلاة كفارة ما بينهما ما اجتنب الكبائر⁵²

“Nebî (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: Büyük günahattan kaçınıldığı sürece bir namaz diğer namaza kadar işlenen günahlara keffarettir.”

Mutezileye göre va'd ve va'îd prensibi gereğince, büyük günah işleyen kimse tevbe etmeden ölürse ebedi cehennemde kalır. Zemahşerî bu prensibe aykırı gördüğü hadisleri veya rivâyetleri te'vîl etme imkânı bulamadığı yerlerde şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. Meselâ Zemahşerî şöyle bir nakilde bulunmaktadır:

روي عن عكرمة أن نافع بن الأزرق قال لابن عباس يا أعمى البصر أعمى القلب تزعم أن قوما يخرجون من النار وقد قال الله تعالى وما هم بخارجين منها فقال ويحك اقرأ ما فوقها هذا للكفار⁵³

“İkrime'den şöyle rivâyet edilmiştir: Nâfi b. el-Ezrâk⁵⁴, İbn Abbâs'a dedi ki: Ey gözü ve gönlü kör kişi! Sen bir kavmin ateşten çıkarılacağını iddia ediyorsun, “Onları ateşten çıkıcı değildirlir” âyetini okumadın mı? İbn Abbâs: Sana yazıklar olsun. Âyetin yukarı kısmını oku. Bu kâfirler içindir.”

Zemahşerî bu rivâyeti naklettikten sonra böyle bir sözün Mücbire'nin uydurması olduğunu söylemekte ve onları şiddetli bir dille eleştirmektedir. Ayrıca Mücbire'nin sürekli yalan söyleyen ve iftira eden bir topluluk olduğunu belirtmektedir. Konu ile ilgili başka bir rivâyet ise şöyledir:

⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 375.

⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 321; Müslim, *Tehâre*, 16.

⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 484.

⁵⁴ Nâfi b. el-Ezrâk, hariciler'in Ezarika fırkasının lideridir.

عن عبد الله بن عمرو بن العاص : لياتين على جهنم يوم تصفق فيه أبوابها ليس فيها أحد ، وذلك بعد ما يلبثون فيها أحقاباً⁵⁵

“Abdullah b. Amr b. el-Âs’dan şöyle rivâyet edilmiştir: Muhakkak bir gün gelecek ve cehennemın kapıları çarpılacak, kimse orada kalmayacak. Bu hadise cehennemlikler orada çok uzun bir zaman kaldıktan sonra olacak.”

,Zemahşerî bu hadîsi delil olarak kullananları yine aynı şekilde şiddetli bir şekilde eleştirmektedir. Zemahşerî’ye göre her bir günahta Allah’a bir isyan söz konusudur. Mü’min ise isyan edemez, etmemelidir. Şâyet bir mü’min günah işlerse hemen tevbeyle sarılmalıdır. Zemahşerî’nin naklettiği şu rivâyet bu konudaki duruşunu özetler niteliktedir:

عن أبي العالية قال كان أصحاب النبي {صلى الله عليه وسلم} يرون أنه لا يضر مع الإيمان ذنب كما أنه ينفع لا مع الشرك عمل حتى نزلت ولا تبطلوا أعمالكم فكانوا يخافون الكبائر على أعمالهم⁵⁶

58 | db

“Ebu’l-Âtiye’den şöyle nakledilmektedir: Nebî (s.a.s.)’in ashâbı, şirkin amele fayda vermediği gibi imana günahın zarar vermeyeceği görüşünde idiler. وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَرُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبُنَ السَّيِّئَاتِ ذَلِكَ ذِكْرُى لِلذَّاكِرِينَ”

Bu konuda dikkat çeken diğer bir husus ise Ebû Hanîfe’nin büyük günah işleyen kimse hakkındaki görüşleridir. Ebû Hanîfe’ye göre, ehl-i kible mü’mindir. Farzlardan herhangi birini terk eden ve büyük günah işleyen kişi, günahı helal kabul etmediği sürece imandan çıkmış olmaz.⁵⁷ Ameli yönden Hanefî mezhebine tabi olan Zemahşerî, itikadî konularda Ebû Hanîfe’nin görüşlerini dikkate almamıştır.

Yukarıda yer alan bilgilere göre Zemahşerî, büyük günah konusu ile ilgili nakletmiş olduğu hadîsleri, Mutezile mezhebinin temel prensipleri çerçevesinde yorumlamaya çalışmıştır.

⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 317-318.

⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. IV, s. 249.

⁵⁷ Beyâzîzâde, *el-Usûlü’l-Münîfe li’l İmâm Ebî Hanîfe (Ebû Hanîfe’nin İtikadi Görüşleri)*, çev. İlyas Çelebi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1996, s. 121; bkz. Şemsüddîn Muhammed Abdullatif, *Ebû Hanîfe en-Nu’mân*, ss. 180-185.

1.3. Şefaât ile İlgili Hadîsler

Aracı olmak, yardım etmek ve vesile olmak gibi anlamlara gelen şefaât, İslâm kelâm tarihinde, önemli tartışma konularından biridir. Rütbe, makam ve mevki bakımından üstte olanın daha altta olana katılması, başka birisi için ricada bulunması, ortak olup onu desteklemesi demektir.⁵⁸ Şefaât kelimesi hem dünyaya hem de ahirete yönelik olarak kullanılmaktadır.

Terim olarak şefaât: “Ahirette Allah’ın kendilerine izin verip şefaât etmelerine müsaade ettiği peygamberlerin ve diğer salih kulların, cehennem hak eden bazı günahkâr mü’minlerin oraya girmemesi, cehenneme girenlerin oradan çıkarılıp cennete konulması; cenneti hak edenlerin ise daha yüksek derecelere ulaşmaları için Allah’a yalvarıp yakarmaları, dua edip istekte bulunmalarıdır.”⁵⁹

Şefaatin dünya ve ahiret boyutu olsa da daha çok ahirette şefaatin mahiyeti ve neliği İslâm mezhepler tarihinde tartışma konusu olmuştur. Dünya hayatındaki şefaât, daha çok ihtiyaç sahibi olan bir kişinin ihtiyacının giderilmesi veya içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtulması için Allah’a dua edilmesi manasına gelmektedir. Ahiretteki şefaât ise mahşer günü, Hz. Peygamber ve diğer peygamberler başta olmak üzere Allah tarafından kendilerine şefaât yetkisi verilenlerin mü’minlere şefaatte bulunmalarıdır.⁶⁰

İslâm mezhepler tarihinde şefaatin sübutu hakkında mezhepler arasında herhangi bir ihtilâf yoktur. Ancak şefaatin tesiri, faydası, kimlerin şefaât edeceği ve şefaatin mahiyeti tartışma konusu olmuştur. Ehl-i Sünnet’e göre, kendilerine yetki verilen kimselerin mahşer gününde büyük günah işleyenler de dâhil olmak üzere mü’minlere günahlarının affı veya derecelerin yükseltilmesi için şefaât edebileceklerdir.⁶¹ Ehl-i sünnetin bu görüşüne, Mutezile şiddetli bir şekilde karşı çıkmıştır. Mutezile’ye göre şefaât, günah işleyen cehennemlik-

⁵⁸ Ebu’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, Beyrut 1968, c. VIII, ss. 183-185.

⁵⁹ Akif Akay, *İslâm İnançında Şefaât*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2012, s. 26.

⁶⁰ Bkz. Akay, *İslâm İnançında Şefaât*, s. 26.

⁶¹ Bkz. et-Tahâvî, Ebû Ca’fer, *Metnu’l-Akîdeti’t-Tahâvî*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1995, s. 16; Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkîllânî, *el-İnsâf fi Esbâbi’l-Hilâf*, tahk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’l-Turâs, 2. baskı, Kahire 2000, s. 162; et-Taftazânî, *Şerhu’l-Mekâsîd*, tahk. Abdurrahman Umeyre, Âlemu’l-Kütüb, Beyrut 1998, c. V, s. 156; Ahmed Ömer Hâşim, *Menhecû’d-Difâ’ ani’l-Hadîsi’n-Nebeviyye*, Vezâretü’l-Evkâf Meclisu’l-A’lâ li’ş-Şuûni’l-İslâmîyye Merkezü Sireti’n-Nebeviyye, Kahire 1989, ss. 152-156.

ler için değil, sevap işleyen cennetlikler içindir. Hz. Peygamber (s.a.s.), cennet ehlinin büyük makam ve lütuflara erişmeleri ve sevaplarının artırılıp mükâfatlandırılması için şefaata edecektir. Şefaata ancak şefaata edilmesi caiz olan kimselere edilebilir.⁶²

Zemahşerî, İsrâ sûresinin 79. وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدُ بِهِ نَافِلَةً لَّكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّخْمُودًا âyetinin tefsirinde Makâm-ı Mahmûd'un ne olduğunu açıklarken bu makamın ne olduğunu belirtme sadedinde şu hadîsi nakletmektedir:

عن أبي هريرة عن النبي {صلى الله عليه وسلم} أنه قال في المقام المحمود هو المقام الذي أشفع فيه لأمتي⁶³

“Ebû Hureyre (r.a.)’den rivâyet edildiğine göre, Nebî (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: Makâm-ı Mahmûd, ümmetime şefaata edeceğim makamdır.”

Böylelikle Zemahşerî, Makâm-ı Mahmûd’u kendisinde kâim olanın, onu gören ve tanıyan herkesin içinde hamd ettiği makam olup, hamdi gerektiren bütün ikramlar için geçerli olan bir makamdır. Yani şefaata makamı olduğu şeklinde açıklamada bulunmuştur. Bu açıklamaya göre Zemahşerî, şefaatin varlığını kabul etmektedir. Ancak şefaati Mutezile mezhebinin genel yaklaşımı çerçevesinde anlamlandırmaya, âyet ve hadîsleri bu mezhebin bakış açısına göre yorumlamaya ve te’vîl etmeye çalışmaktadır. Şöyle ki:

وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ⁶⁴

“Kimsenin kimseden faydalanamayacağı, kimseden bir şefaata kabul edilmeyeceği, kimseden bir fidye alınmayacağı ve yardım görülme-yeceği günden korunun.”

Zemahşerî’ye göre bu âyet, şefaatin mümkün olamayacağını ispatlayan delillerden biridir. Yahudiler, ataları olan peygamberlerin kendilerine şefaata edeceğini zannediyorlardı. Âsilere şefaatin mümkün olamayacağını ve bir kişinin işlemiş olduğu suçtu başkasının ödemesinin imkansız olduğunu, bu âyetin tefsirinde ispatlamaya

⁶² Bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, ss. 687-689; Faysal Bedr Avn, *el-Usûlü'l-Hamse el-Mensûb ile'l-Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed el-Esedâbâdî*, Matbûâtu Câmiati'l-Kuveyt, 1998, ss. 92-94; Avvâd b. Abdillâh el-Mu'tuk, *el-Mu'tezile*, s. 235-246; el-Amerrâcî, *el-Mu'tezile fî Bağdâd*, s. 100.

⁶³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 506.

⁶⁴ Bakara 2/48.

çalışmaktadır.⁶⁵ Ayrıca Zemahşerî bu âyetin tefsirinde Buhârî ve Müslim'de de yer alan şu hadîsle de düşüncesini delillendirmeye çalışmaktadır:

ومنه الحديث لا يقبل منه صرف ولا عدل⁶⁶

“*Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: Ondan fidye ve tevbe kabul edilmez.*”

Zemahşerî, Mutezilenin temel ilkeleri ile çelişen düşünceleri ve bu düşüncelerin sahiplerini şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. Âl-i İmrân sûresinin 24. âyetinin tefsirinde Yahudiler ve Hristiyanların bize sadece belirli günler cehennem azabının dokunacağı sözü ile ilgili bilgi verdikten sonra (إِلَّا أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ وَغَرَّهُمْ) (في دينهم ما كانوا يفترون), Müslümanların da günahının cezasını çektikten sonra cehennemden çıkabileceği fikrine şiddetli bir şekilde karşı çıkmakta ve bu düşüncede olanları yani Mucbire ve Haşeviyye'yi tenkid etmektedir. Yine aynı şekilde bu âyetin tefsirinde Yahudi ve Hristiyanların babalarının (papa) ve peygamberlerinin kendilerine şefaathane edeceği şeklindeki kanaatlerini eleştirme bağlamında, büyük günah işleyenlere Rasûlullah (s.a.s.)'in şefaathane olacağını iddia edenleri Yahudi ve Hristiyanlara benzetmiştir.⁶⁷ Çünkü Mutezilî düşünceye göre, cehenneme giren bir daha oradan çıkamaz ve büyük günah işleyenler için de şefaathane söz konusu değildir.

Zemahşerî şefaathane ile ilgili olarak çok sayıda hadîs nakletmektedir. Bu hadîslerin bir kısmı şöyledir:

عن ابن مسعود رضي الله عنه قال وقف رسول الله {صلى الله عليه وسلم} على ثنية الحجون وليس فيها يومئذ مقبرة فقال يبعث الله من هذه البقعة ومن هذا الحرم كله سبعين ألفا وجوهم كالقمر ليلة البدر يدخلون الجنة بغير حساب، يشفع كل واحد منهم في سبعين ألفا وجوهم كالقمر ليلة البدر⁶⁸

“*İbn Mes‘ûd (r.a.)’dan şöyle rivâyet edilmiştir: Rasûlullah (s.a.s.) Hacûn tepesinin üzerinde durdu - o günlerde orada bir kabir yoktu- şöyle dedi: Allah Teâla, bu yerden ve bu haremden sorgusuz cennete girecek yüzleri dolunay gibi parlak yetmişbin kişi diriltecektir. Onlardan herbiri, dolunay gibi parlak yetmişbin kişiye şefaathane edecektir.*”

⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, ss. 107-108.

⁶⁶ Buhârî, *Cizye*, 10; Müslim, *İtk*, 18.

⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 268.

⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 298.

وعن النبي {صلى الله عليه وسلم} قال يشفع يوم القيامة ثلاثة الأنبياء ثم العلماء ثم الشهداء⁶⁹

“Nebî (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: Kıyamet günü üç sınıf insan şefaata edecektir. Peygamberler, âlimler ve şehitler.”

أبو هريرة رفعه: أنا سيد ولد آدم يوم القيامة، وأول من ينشق عنه القبر، وأول شافع، وأول مشفع⁷⁰

“Ebû Hureyre (r.a.)’dan rivâyet ettiğine göre, Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: Ben kıyamet günü ademoğlunun seyyidi, kabirden ilk çıkkanı, şefaata eden ve şefaati ilk kabul edilen olacağım.”

وروي مرفوعاً: ما من شفيع أفضل منزلة عند الله يوم القيامة من القرآن، لا نبي ولا ملك ولا غيره. ليس شيء أفضل من قراءة العبد القرآن قائماً على قدميه⁷¹.

“Rasûlullah (s.a.s.)’den şöyle rivâyet edilmiştir: Kıyamet günü Allah katında derece açısında Kur’ân’dan daha üstün bir şefaataçı yoktur. Ne bir nebî, ne bir melek ve ne de başkası. Kişinin ayakta kıyam halinde Kur’ân okumasından daha faziletli bir şey yoktur.”

عوف بن مالك الأشجعي: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: شفاعتي يوم القيامة لكل مسلم⁷²

62 | db

“Afv b. Mâlik el-Eşcâ’î, Rasûlullah (s.a.s.)’in şöyle dediğini işitmiştir: Şefaatiim kıyamet günü tüm Müslümler içindir.”

ابن عمر: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من زار قبري وجبت له شفاعتي⁷³

“İbn Ömer (r.a.)’den rivâyet edildiğine göre, Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: Kabrimi ziyaret edene şefaatiim vacip olur.”

معقل بن يسار عن النبي عليه السلام: رجلا من أمتي لا تنالهما شفاعتي: إمام ظلوم غشوم، وغال في الدين مارق منه⁷⁴.

“Ma’kıl b. Yesâr (r.a.)’dan rivâyet edildiğine göre, Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: Ümmetimden iki kişi şefaatiime nail olmayacaktır: Zâlim idareci ve dinde aşırıya gidip irtidat ederek sapan kişi.”

⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. IV, s. 371; İbn Mâce, *Zühed*, 37.

⁷⁰ Zemahşerî, *Rabîu’l-Ebrâr*, c. I, s. 358; Müslim, *Fedâil*, 3.

⁷¹ Zemahşerî, *Rabîu’l-Ebrâr*, c. I, s. 363.

⁷² Zemahşerî, *Rabîu’l-Ebrâr*, c. I, s. 516.

⁷³ Zemahşerî, *Rabîu’l-Ebrâr*, c. I, s. 516; İbn Mâce, *Menâsik*, 104.

⁷⁴ Zemahşerî, *Rabîu’l-Ebrâr*, c. I, s. 516.

عثمان بن عفان رضي الله عنه: عن النبي عليه السلام: من غش العرب لم يدخل في شفاعتي، ولم تنله مودتي⁷⁵

“Osman b. Affân (r.a.)’dan rivâyet edildiğine göre, Nebî (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: Arapları aldatan şefaataime dâhil olmaz ve sevgim ona ulaşmaz.”

Zemahşerî, bu hadîsleri nakletmek suretiyle şefaatin varlığını kabul ettiğini bildirmektedir. Ancak şefaatin mahiyeti ve niteliği konusunda Mutezile mezhebinin görüşü dışında herhangi bir farklı değerlendirmede bulunmamıştır.

Genel olarak bakıldığında Zemahşerî’nin âyet ve hadîsler çerçevesinde yapmış olduğu açıklama ve te’villerden şefaatin varlığını kabul ettiğini anlaşılmaktadır. Ancak şefaatin mahiyeti ve kimler için olduğu konusunda Zemahşerî, Ehl-i Sünnet âlimlerinden farklı bir kanaattedir. Şefaatin faydası, şefaate edenin Allah katındaki makamının yükseltilmesi ve şefaate edilene göre mertebesinin yüceliğinin gösterilmesidir. Günahta ısrar eden âsi mü’minlerin şefaate erişmesi ise mümkün değildir. Adalet prensibi gereği, insanların bu dünyada yaptıkları iyilik ve kötülüklerin karşılığını ahirette tam olarak almaları gerekir. Ahiret hayatında cezadan kurtulup mükâfata erişmek, ancak iman edip salih amel işlemekle mümkündür. Büyük günah işleyip tevbe etmeden ölen kimselerin günahlarının affedilmesi, Allah’ın adâletine ve va’idine aykırıdır. Onlar, ilahi adâlet gereği ebedi olarak cehennemde kalacaklar ve bu kimseler şefaate erişemeyecektir.⁷⁶

Yukarıda yer alan bilgilerden de anlaşılacağı üzere Zemahşerî, naklettiği şefaate ilgili tüm hadîsleri kendi itikadî mezhebinin genel görüşü çerçevesinde anlayıp yorumlayarak te’vîl etmeye çalışmıştır.

1.4. İman-Amel İlişkisi ile İlgili Hadîsler

İmanda artma ve eksilmeye sebep olup olmaması noktasında iman-amel bütünlüğü, kelâm ilminin önemli tartışma konularından biri olmuştur. İmanı, “kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve erkânı ile amel etmek” şeklinde anlayanlara göre amel, imanın bir cüzü haline geldiğinden ameller arttıkça imanın artması gerekmektedir. İmanı,

⁷⁵ Zemahşerî, *Rabîu’l-Ebrâr*, c. I, s. 516; Tirmizî, *Menâkıb*, 70.

⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 268; c. I, s. 416; c. III, s. 66; c. IV, s. 99.

“kalbin tasdiki” olarak tarif edenlere göre ise, tasdik ya var veya yoktur. İmanda artma ve eksilme ise söz konusu değildir.

İmanın artmasını ve eksilmesini mümkün görmeyen âlimlerin başında İmâm-ı Âzam gelmektedir. Ona göre amel, imanın bir cüzü değildir. İman, sadece tasdikten ibarettir. İman tasdik manasına geldiğinden, imanda bir noksanlık veya fazlalık söz konusu olmaz.⁷⁷ İmâm-ı Âzam, *el-Fıkhu'l-Ekber* adlı eserinde şöyle der: “Yer ve gök ehlinin imanı, mü'menün bih (iman edilen şeyler) yönünden artmaz ve eksilmez. Ancak yakın ve tasdik yönünden artar ve eksilir. Mü'minler iman ve tevhit açısından müsâvi, amelleri itibariyle birbirlerinden faziletlidirler.”⁷⁸

İmanın artıp eksilmeyeceğini daha güçlü bir şekilde savunan ekol Mürcie'dir. Zemahşerî Mürcie'den şöyle bir nakilde bulunmaktadır: “İman tek bir sözdür. Artmaz ve eksilmez.”⁷⁹ Mutezile âlimleri ise iman-amel bütünlüğünü savunmuşlardır. Onlara göre, amelsiz bir iman söz konusu değildir. Zemahşerî her ne kadar ameli noktada İmâm-ı Âzam'a tabi olsa da itikadî konularda Mutezilenin temel doktrinlerine bağlıdır ve bu bağlılıktan taviz vermemeye çalışmıştır.

Zemahşerî, iman-amel ilişkisi konusunda Mutezile'nin görüşünü ispatlama sadedinde âyet ve hadîslerden delil getirmeye çalışmıştır. Şöyle ki:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ⁸⁰

“İnananlar ve yararlı iş yapanları, imanlarına karşılık Rableri doğru yola erdirtir; nimet cennetlerinde onların altlarından ırmaklar akar.”

إِنَّ الْمُؤْمِنَ إِذَا خَرَجَ مِنْ قَبْرِهِ صَوَّرَ لَهُ عَمَلَهُ فِي صُورَةٍ حَسَنَةٍ فَيَقُولُ لَهُ أَنَا عَمَلِكُ فَيَكُونُ لَهُ نُورٌ وَقَائِدًا إِلَى الْجَنَّةِ وَالْكَافِرَ إِذَا خَرَجَ مِنْ قَبْرِهِ صَوَّرَ لَهُ عَمَلَهُ فِي صُورَةٍ سَيِّئَةٍ فَيَقُولُ أَنَا عَمَلِكُ فَيَنْطَلِقُ بِهِ حَتَّى يَدْخُلَهُ النَّارُ⁸¹

“Rasûlulah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: İman edip salih amel işleyen mü'min, kabrinden kalktığı zaman, ameli, güzel bir surette ona görünür ve ben senin amelinim deyip, onu cennete götüren bir nur ve rehber olur. Kafir ise kabrinden kalktığında ameli kötü bir surette

⁷⁷ Ebû Hanîfe, *İmâm Azam'ın Beş Eseri*, s. 87.

⁷⁸ Ebû Hanîfe, *İmâm Azam'ın Beş Eseri*, s. 74-75; bkz. Şemsüddîn Muhammed Abdullatif, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, s. 178.

⁷⁹ Zemahşerî, *Rabû'l-Ebrâr*, c. I, s. 356.

⁸⁰ Yunus, 10/9.

⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 247.

girip, ona görünür ve ben senin amelini deyip, onu cehenneme sokuncaya kadar ona eşlik eder.”

عن ابن عمر قال قلنا يا رسول الله إن الإيمان يزيد وينقص قال نعم يزيد حتى يدخل صاحبه الجنة وينقص حتى يدخل صاحبه النار⁸²

“İbn Ömer’in Rasûlullah (s.a.s.)’e şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Ey Allah’ın elçisi! iman artar ve eksilir mi? dedi ki: Evet, artar öyle ki sahibini cennete sokar; eksilir sahibini cehenneme sokar.”

عن عمر رضي الله عنه أنه كان يأخذ بيد الرجل فيقول قم بنا نزد إيماننا⁸³

“Ömer (r.a.)’dan rivâyet edildiğine göre, o bir adamın elini tutup, haydi benimle kalk imanımızı arttıralım, demiştir.”

Zemahşerî’nin naklettiği bu hadîslere göre imanda bir artma ve eksilme söz konusudur. Böylelikle Zemahşerî, Mutezile mezhebînin görüşleri çerçevesinde hadîsler naklederek bu konuyu itizalî bakış açısı ile anlamlandırmaya çalışmıştır.

Zemahşerî’nin amel olmadan imanın olmayacağına veya ameli terk edenin iman dairesinden çıkacağına dair naklettiği iki hadîs oldukça dikkat çekicidir. Bu hadîslere göre ameli terk eden imandan çıkmaktadır. Hadîsler şöyledir:

قال النبي {صلى الله عليه وسلم} من مات ولم يحج فليمت إن شاء يهوديا أو نصرانيا⁸⁴

“Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: Kim hac yapmadan ölürse, dilerse Yahudi veya Hristiyan olarak ölsün.”

من ترك الصلاة متعمدا فقد كفر⁸⁵

“Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: Kim namazı kasten terkederse, muhakkak kâfir olmuştur.”

Yukarıda yer alan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Zemahşerî, rü’yetullah, büyük günah, şefaât, iman-amel ilişkisi gibi konuları, Mutezile mezhebînin temel prensipleri olan usûl-i hamse çerçevesinde değerlendirmeye çalışmıştır. Bu mezhebin ilkeleri ile çelişen rivâyetleri, inkârı mümkün ise inkâr, inkârı mümkün değil ise te’vîl etmiştir. Ayrıca haber-i vâhid olmalarına rağmen, Mutezi-

⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 338.

⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 338.

⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 299; Tirmizî, Hacc, 3.

⁸⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 299; Tirmizî, İmân, 9.

lenin temel öğretileri ile çelişmeyen ve onları destekleyen birçok hadîs nakletmiştir.

2. Mezhebînin Görüşlerine Zıt Te'vîl Ettiği Hadîsler

2.1. Kabir Azabı ile İlgili Hadîsler

Kabir hayatı, dünya hayatının sona ermesiyle başlayan ve ahirette dirilmeye kadar devam eden evredir. Kabir hayatına “Berzah Hayatı” da denir. Kabir, sual, azap ve nimet olmak üzere iki kısımdan ibarettir.

Kabir azabının olup olmayacağı ve mahiyeti, kelâm ilminin tartışmalı konularından biridir. Ehl-i Sünnet âlimlerine göre, Mutezilîler kabir azabını inkâr etmektedirler.⁸⁶ Mutezile mensuplarına göre, ölü cansız olduğundan azabı duyması ve hissetmesi mümkün değildir.⁸⁷

Ancak Mutezilenin önemli âlimlerinden biri olan Kâdî Abdulcebbâr, Mutezilîlerin kabir azabını kabul ettiğini ve bu konuda ümmet arasında herhangi bir ihtilafın olmadığını belirtmektedir. Yine aynı şekilde Kâdî Abdulcebbâr, Mutezilenin bu şekilde itham edilmesini, İbn Râvendî'nin bir iftirasına bağlamaktadır. Ayrıca Mutezile'nin kabir azabını kabul etmediğine dair söylentinin Mutezilî olarak kabul edilen Dırâr b. Amr (v. 200/815)'a dayandırıldığını söylemektedir. Ancak bu kişi Kâdî Abdulcebbâr'a göre, Mutezile'den Cebriyye'ye iltihak etmiş bir kişidir.⁸⁸ Kâdî Abdulcebbâr'ın vermiş olduğu bilgiler ölçü alındığında, kabir azabı konusunda Ehl-i sünnet âlimleri, doğru olmayan bir bilgidен hareketle Mutezilîleri itham etmişlerdir.

Zemaşerî, kabir azabının varlığı konusunda Kâdî Abdulcebbâr gibi düşünmektedir. Zemaşerî, kabir suâlini, azabını ve ahvâlini kabul etmekte olup konu ile ilgili birçok hadîse eserlerinde yer vermiştir. Ehl-i Sünnet içerisinde Mutezile'nin kabir azabını kabul etmediğine dair genel kanaatinin yanlışlığını ispat sadedinde, Zemaşerî, nakletmiş olduğu hadîslerle Mutezilenin kabir azabının varlığını kabul ettiğini belirtmeye çalışmıştır.

⁸⁶ Ebû Mansûr el-Maturîdî, *Akâid Risâlesi*, çev. Y. Ziya Yörükân, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1953, s. 27; Nûruddîn es-Sâbûnî, *Mâtûrîdiye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu, DİB Yayınları, Ankara 1998, s. 177.

⁸⁷ Taftazânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, s. 67; el-Amerrâcî, *el-Mu'tezile fî Bağdâd*, s. 101.

⁸⁸ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s.730; Faysal Bedr Avn, *el-Usûli'l-Hamse*, s. 96.

Kabir azabı konusunda Ehl-i Sünnet âlimlerinin Mutezile hakkındaki kanaatinin doğru olduğu kabul edilse dahi Zemahşerî, nakletmiş olduğu hadislerle bu düşüncenin dışında olduğunu göstermiştir. Zemahşerî'nin eserlerinde bulunan kabir azabı ile ilgili rivâyetler şöyledir:

يروى القبر روضة من رياض الجنة أو حفرة من حفر النار⁸⁹

“*Rasûlullah (s.a.s.)’den şöyle rivâyet edilmiştir: Kabir, ya cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur.*”

عن ابن عباس في قوله تعالى سنعذبهم مرتين قال قام رسول الله صلى الله عليه وسلم خطيباً يوم الجمعة فقال (اخرج يا فلان فإنك منافق اخرج يا فلان فإنك منافق) فأخرج ناساً وفضحهم فهذا العذاب الأول والعذاب الثاني عذاب القبر⁹⁰

“*Rasûlullah (s.a.s.) cuma günü hitap etmek üzere ayağı Kaltı ve şöyle dedi: Ey falan kişi! dışarı çık, gerçekten sen münafıksın; Ey falan kişi! Dışarı çık, gerçekten sen münafıksın! diyerek bir kısım insanları dışarı çıkardı ve onları rezil etti. Bu, birinci azaptır, ikinci azap ise kabir azabı olacaktır.*”

عثمان رضي الله عنه: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: ما رأيت منظرًا إلا والقبر أفضع منه. وكان عثمان إذا وقف على قبر بكى ما لا يبكي عند ذكر الجنة والنار. فقيل له، فقال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: القبر أول منازل الآخرة، فإن نجا منه فما بعده أيسر منه، وإن لم ينج فما بعده شر منه⁹¹

“*Osman (r.a.), Rasûlullah (s.a.s.)’den şöyle işittiği rivâyet edilmiştir: Kabirden daha acıtıcı bir manzara görmedim. Kabir (berzah), ahiret duraklarının ilkidir. Orada kurtulana ondan sonrası daha kolaydır. Eğer orada kurtulamazsa ondan sonrası daha zordur.*”

البراء رفعه: في قوله تعالى: لهم من جهنم مهاد ومن فوقهم غواش، يكسى الكافر في قبره لو حين من نار⁹²

“*Berâ b. Âzib (r.a.), Rasûlullah (s.a.s.)’dan şöyle rivâyet etmiştir: Allah Teâla’nın “Onlar için cehennem ateşinden döşek, üstlerinde de cehennem ateşinden örtüler var” âyetinin tefsiri bağlamında kâfire kabirde ateşten iki elbise giydireceğini ifade etmiştir.*”

⁸⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 343; Tirmizî, *Kıyâmet*, 26.

⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 229.

⁹¹ Zemahşerî, *Rabîu'l-Ebrâr*, c. II, s. 370; İbn Mâce, *Zühd*, 32.

⁹² Zemahşerî, *Rabîu'l-Ebrâr*, c. II, s. 370.

قال جابر: ولما وضع سعد في قبره سبح رسول الله صلى الله عليه وسلم فسبح الناس معه، ثم كبر فكبروا معه. فقالوا: يا رسول الله لم سبحت؟ قال: هذا العبد الصالح لقد تضايق عليه قبره حتى فرجه الله عليه⁹³

“Câbir (r.a.), dedi ki: Sa’d kabre konulduğunda, Rasûlullah (s.a.s.) tesbih etti ve insanlarda tesbih etti. Sonra tekbir getirdi ve insanlar da onunla tekbir getirdi. Dediler ki: Ey Allah’ın Rasûlü! Neden tesbih ettin? Dedi ki: Bu salih bir kuldur. Kabri ona daraldı, tesbih ve tekbir sebebiyle Allah ona kabri genişletti.”

Yukarıda yer alan hadîsler kabir azabının varlığını ispatlamaktadır. Zemahşerî, bu hadîsleri nakletmek suretiyle kabir azabının varlığını kabul ettiğini göstermiştir. Kâdî Abdulcebbar’ın vermiş olduğu bilgiler temel alındığında Zemahşerî, kabir azabı ile ilgili nakletmiş olduğu hadîsleri, Mutezile’nin genel kabulünün dışında te’vîl etmemiştir. Mutezililerin kabir azabını inkâr ettiğini söyleyen Ehl-i Sünnet âlimlerinin vermiş olduğu bilgiler ölçü alındığında ise Zemahşerî, kabir azabı konusunda Mutezile’nin genel kabulü dışında hadîsleri anlamış ve te’vîl etmiştir.

2.2. Nazar/Göz Değmesi ile İlgili Hadîsler

Nazar, bir şeye özenme, imrenme veya kıskançlıkla bakan kimse- nin bakışları ile başkalarına zarar vermesi anlamına gelmektedir.⁹⁴ Nazar konusunu pozitif ilimlerin yöntemi ile açıklamak mümkün değildir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi özenme, imrenme veya kıskançlık sonucu gözlerden çıkan bazı elektromanyetik dalgaların başkalarına zarar verdiği ile ilgili birtakım açıklamalar bulunmaktadır.⁹⁵

Kelâm tarihinde nazarın yani göz değmesinin varlığı ve kime nisbet edileceği konusu tartışılmıştır. Mutezilî âlimler, genel olarak nazarın varlığını kabul etmemektedirler. Ebû Ali el-Cübbâî ve Kâdî Abdulcebbar nazarın varlığını kabul etmeyen âlimlerdendir.⁹⁶ Zemahşerî ise nazarın varlığını âyet ve hadîsler çerçevesinde kabul etmektedir.

⁹³ Zemahşerî, *Rabîu’l-Ebrâr*, c. II, s. 370.

⁹⁴ Sâlime Leyla Gürkan, “Nazar”, *DİA*, İstanbul 2006, c. XXXII, ss. 443-444.

⁹⁵ İlyas Çelebi, “Nazar”, *DİA*, İstanbul 2006, c. XXXII, ss. 444-446.

⁹⁶ Kâdî Abdulcebbar, *Tenzîhu’l-Kur’an*, Dâru’n-Nahdatu’l-Hadise, Beyrut tsz., s. 429; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1981, c. XVIII, ss. 176-177; Muharrem Kuzey, *Kur’ân ve Sünnet’te Nazar*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007, ss. 59-60

وَقَالَ يَا بَنِيَّ لَا تَدْخُلُوا مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ وَادْخُلُوا مِنْ أَبْوَابٍ مُتَفَرِّقَةٍ وَمَا أُغْنِي عَنْكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ
 إِنْ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَعَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ⁹⁷

Babaları: “Oğullarım! Tek bir kapıdan değil, ayrı ayrı kapılardan girin. Ama Allah katında size bir faydam olmaz, hüküm ancak Allah'ındır, O'na güvendim, güvenenler de O'na güvensinler” dedi

Bu âyetin tefsirinde Zemahşerî şöyle demektedir: “Yakûb (a.s.) oğullarını bir tek kapıdan girmekten nehyetti. Çünkü onlar letafet ve güzellik sahibiydiler. Ayrıca Mısır halkı tarafından onlar, kendilerinden başkasına gösterilmeyen bir saygı ve melike yakınlıkları ile şöhret buldular” diye tefsir ettikten sonra “göz değmesi konusunda doğru bir görüş var mıdır?” diyerek soru sorar ve bu soruyu şöyle cevaplandırır: “Bir kimse bir şeye hoşlanarak nazar ettiği zaman Allah (c.c.)’ın bazı yönlerden hulûl ederek o şeyde bir noksanlık yaratması caizdir. Bu durum Allah Teâla’dan bir imtihan ve ehli haşeviyeden muhakkikleri ayırmak için kullarını denemesidir. Muhakkak, “Bu Allah’ın (c.c.) fiilidir” derken, Haşvi ise “bu gözün tesiridir” der. Zemahşerî, konuyu ispatlamak için Hz. Peygamber’in torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin için yaptığı şu duayı nakleder:

db | 69

عن النبي {صلى الله عليه وسلم} أنه كان يعوذ الحسن والحسين فيقول أعينكما بكلمات الله التامة من كل هامة ومن كل عين لامة⁹⁸

Nebî (s.a.s.), Hasan ve Hüseyin’e nazar değmemesi için Allah’a sığındı ve şöyle derdi: “Her ikinizi de Allah’ın noksansız tüm kelimeleriyle her türlü şeytan, zararlı hayvanlar ve göz değmesine karşı Allah’a sığındırırım.”

Zemahşerî, “Doğrusu o küfredenler, Kur’ân’ı işittiklerinde, az kalsın seni gözleriyle devireceklerdi”⁹⁹ âyetine “gözleri ile yiyeceklermiş gibi haset ve kinle bakma” anlamı verdikten sonra Esedoğullarından bir adamın üç gün aç durduktan sonra “böylesini hiç görmedim” diyerek nazar İsâbet ettirdiğini, bazı nazarı İsâbet edenlerin aynı şeyi Rasûlullah (s.a.s.)’a da yapmak istediklerini, fakat Allah (c.c.)’ın onu koruduğunu nakleder. Ayrıca Hasan’dan “Bu âyeti okumanın, göz değmesine deva olduğunu” da aktarır.¹⁰⁰

⁹⁷ Yûsuf, 12/67

⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 360; Ebû Dâvûd, *Sünnet*, 22.

⁹⁹ Kalem, 68/51-52.

¹⁰⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. IV, s. 451; M. Kâmil Yaşaroğlu, “Kalem Süresi”, *DİA*, İstanbul 2001, c. XXIV, s. 247-248; Kuzey, *Kur’ân ve Sünnet’te Nazar*, ss. 59-60.

Yukarıda yer alan açıklamalara göre Zemahşerî, nazarın yani göz değmesinin varlığını kabul etmekte olup Mutezile mezhebî içerisinde göz değmesini kabul etmeyen bazı âlimlerden bu konuda farklı düşündüğünü göstermiştir.

2.3. Ömrün Uzaması ile İlgili Hadîsler

Ömrün uzaması yani ecel meselesi, kader probleminin bir alt konusu olarak kelâm tarihinde üzerinde uzun uzun tartışılan konulardan biridir. Bu konu ilk defa Mutezilî âlimler tarafından ele alınmıştır. Ancak bu mevzuda Mutezilî âlimler arasında ortak bir fikir ve kanaat bulunmamaktadır. Mutezilî âlimlerden olan Ebu'l-Hüzeyl el-Allâfa göre her ne şekilde olursa olsun ölen insan, ömrünü tamamlamış ve eceli geldiği için ölmüştür. Ancak Mutezile'nin Bağdat ekolü, "ecel-i kazâ" ve "ecel-i müsemmâ" denilen iki farklı ecelin bulunduğunu ileri sürmüştür. Bu ayrıma göre, "ecel-i müsemmâ", herhangi bir dış müdahale olmadan insanın ölümünü; "ecel-i kazâ" ise kaza veya katil sebebiyle kişinin vefat etmesini ifade etmektedir. Bu düşüncede olanlara göre, "ecel-i kazâ" ile ölen kişi herhangi bir kazaya uğramadan vefat etmeseydi, "ecel-i müsemmâ"ya kadar yaşayabilirdi. Bağdat ekolünün önemli isimlerinden biri olan Kâdî Abdulcebbar da bu kanaate sahiptir.¹⁰¹

Zemahşerî de bu konuda Bağdat ekolü ile aynı fikirdedir. İnsanın tutum, davranış, içinde bulunduğu konum ve duruma göre ömrünün uzayıp kısalabileceği kanaatindedir. Zemahşerî, Fâtür sûresinin 11. âyetinin tefsirinde konu ile ilgili olarak şu iki rivâyeti nakletmektedir:

قال رسول الله {صلى الله عليه وسلم} إن الصلوة والصدقة يعمران الديار ويزيدان في الأعمار.¹⁰²

"Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: Sıla-i rahim ve sadaka ülkele-ri mamur eder ve ömürleri uzatır."

عن كعب أنه قال حين طعن عمر لو أن عمر دعا الله لأخر في أجله فقيل أليس قد قال تعالى فإذا جاء أجلهم لا يستأخرون ساعة ولا يستقدمون قال فقد قال تعالى (وما يعمر من معمر) الآية¹⁰³.

"Kâ'b (r.a.)'ın, Ömer (r.a.) yaralandığında şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Şâyet Ömer Allah'a dua etseydi, Allah onun ömrünü uzatırdı. Bunun üzerine ona, Allah Teâla "فإذا جاء أجلهم لا يستأخرون ساعة ولا"

¹⁰¹ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, ss.782-784; Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, ss. 314-317; Cihat Tunç, "Ecel", *DİA*, İstanbul 1994, c. X, s. 38.

¹⁰² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. III, s. 459.

¹⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. III, s. 458.

يستقدمون - Her ümmetin bir eceli vardır. Ecelleri gelince ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri gidebilirler”¹⁰⁴ buyurmuyor mu? denildiğinde, o da bunun üzerine şu âyeti okumuştur: “ولا ينقص من عمره الا في كتاب - Bir canlıya ömür verilmesi de, onun ömründen azaltılması da mutlaka bir kitaptadır.”¹⁰⁵

Zemahşerî konu ile ilgili olarak bu rivâyetleri de aktarmak suretiyle, ömrün uzatılması konusundaki kanaatini pekiştirmeye çalışmıştır. Her ne kadar Mutezile mezhebî içerisinde dahi ecel konusunda bir fikir birliği yoksa da Zemahşerî ömrün uzaması konusunda ilk dönem Mutezilî âlimlerden farklı düşünmüş ve görüşlerini hadîslerle delillendirme gayreti içerisinde olmuştur.

Sonuç

Zemahşerî, ilmî ve fikrî gelişmenin altın çağı denilebilecek bir zaman diliminde, Türk, Arap ve Farisilerin iç içe olduğu, farklı geleneklere sahip insanlardan oluşan ve çok kültürlü bir çevre olan Harezmi bölgesinde yetişmiştir. Yaşadığı dönemde Harezmi’de Mutezile oldukça yaygınlaşmış ve birçok kişiyi etkilemiştir. Zemahşerî de yaşadığı bu ortamın tesirinde kalmış ve itikâdî dünyasını bu mezhebin temel prensipleri çerçevesinde şekillendirmiştir.

Zemahşerî, tahsil hayatına başladığı ilk günlerden itibaren diğer ilimleri gibi hadîs ile de meşgul olmuş ve Harezmi bölgesinde hadîs ilminin ihyasına çalışmıştır. Neredeyse tüm eserlerini hadîslerle yoğurmuş; tefsir, fıkıh, kelâm ve dil sahalalarında birçok konuyu hadîslerle açıklama ve delillendirme gayreti içerisinde olmuştur.¹⁰⁶ Başta *el-Keşşâf*, *Rabîu’l-Ebrâr* ve *Ruûsu’l-Mesâil* isimli kitapları olmak üzere eserlerinde çok sayıda hadîs rivâyet etmiştir.

Zemahşerî, ele aldığı birçok konuyu hadîslerle açıklama ve delillendirmeye çalışmıştır. Ancak Mutezile mezhebinin temel prensipleri olan usûlu hamse (Tevhid, Adalet, Va’d ve Va’id, Emr-i bi’l-Maruf ve Nehy-i ani’l-Münker, el-Menzile beyne’l-Menziletayen) ile çelişen tüm rivâyetleri, inkârı mümkün ise inkâr, inkârı mümkün değil ise te’vîl etmiştir. Bununla birlikte itikâdî konularda Mutezile mezhebinin temel prensiplerini destekleyen haber-i vâhid olarak kabul edilen hadîsleri, delil olarak kullanmıştır.

¹⁰⁴ A’râf, 7/34.

¹⁰⁵ Fâtır, 35/11.

¹⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Yerkazan, *Zemahşerî ve Hadîs*, Doktora Tezi, Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bayburt 2016.

Bu çerçevede Rü'yetullah, büyük günah, şefaât ve iman-amel ilişkisi gibi bazı konulardaki hadislerin şerh ve açıklamalarında ön kabullerin ve mezhebî ideolojinin etkisinde kaldığı; kabir azabı, nazar/göz değmesi ve ömrün uzaması ile ilgili rivâyetleri ise Mutezilenin genel kabulleri dışında anlamlandırdığı görülmüştür.

Kaynakça

- el-Abde, Muhammed, Târik Abdulkerîm, *el-Mu'tezile beyne'l-Kadîm ve'l-Hadîs*, Dâru'l-Erkam, Bermencâm 1987.
- Abdullatîf, Şemsüddîn Muhammed, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân ve Ârâuhu'l-Kelâmiyye*, Yüksek Lisans Tezi, Camiatu'l-İskenderiye Külliyetü'l-Adab Kısmu'l-Felsefe, İskenderiye 1999.
- Akay, Akif, *İslâm İnancında Şefaât*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya 2012.
- el-Amerrâcî, Ahmed Şevkî, *el-Mu'tezile fî Bağdâd ve Eseruhüm fî'l-Hayâtî'l-Fikriyye ve's-Siyâsiyye min Hilâfeti'l-Me'mûn hattâ Vefâtî'l-Mütevekkil*, Mektebetu Medbûlî, Kahire 2000.
- Avn, Faysal Bedr, *el-Usûlü'l-Hamse el-Mensûb ile'l-Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed el-Esedâbâdî*, Matbûatu Câmîati'l-Kuveyt, Kuveyt 1998.
- el-Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd, *Tefsîru'l-Beğavî/ Meâlimu't-Tenzîl*, tahk. Muhammed Abdullah en-Nimr ve diğerleri, Dâru Taybe, Riyad h. 1409.
- el-Bağdâdî, Abdulkâhir, *el-Fark beyne'l-Fırak*, tahk. Muhammed Osman el-Haşî, Mektebetü İbn Sînâ, en-Nüzhe tsz.
- el-Bakillânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *el-İnsâf fî Esbâbi'l-Hilâf*, tahk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li'l-Turâs, 2. baskı, Kahire 2000.
- Beyazizâde, Ahmed Efendi, *el-Usûlü'l-Münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe (Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri)*, çev. İlyas Çelebi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, İstanbul 1996.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır, Dâru Tavgi'n-Necât, Beyrut 2002.
- Carullah, Zühdi, *el-Mutezile*, el-Ehliye, Beyrut 1974.
- el-Cürcânî, Seyyid Şerif, *Ta'rifât*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı, Dâru'n-Nefais, Beyrut 2007.
- Çelebi, İlyas, "Nazar", *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2006, ss. 444-446.
- Dartma, Bahattin, *Tefsir Tarihi ve Usûlü*, Anadolu Üniveristesi Yayınları, Eskişehir 2010.
- Demirci, Kadir, "Eş'ârî'de Hadîs ve Sünnet – el-İbane Örneği.", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. X, say. 2, Adana 2010, ss. 45-86.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistani, *es-Sünen*, tahk. Muhammed Avvame, Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti İslâmiyye, Cidde 1998.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit, *İmâm Âzam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz, İFAV., İstanbul 1992.
- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Salim el-Eş'arî el-Basrî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Dâru İbn Zeykun, Beyrut tsz.
- Gölcük, Şerafettin, "Cehmiyye", *DİA*, c. VII, İstanbul 1993, ss. 234-236.
- Gürkan, Sâlime Leyla, "Nazar", *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 443-444.
- Hansu, Hüseyin, *Mutezile ve Hadîs*, Kitabiyat, Ankara 2004.
- Hâşim, Ahmed Ömer, *Menhecu'd-Difâ' ani'l-Hadîsi'n-Nebeviyye*, Vezaratü'l-Evkaf Meclisu'l-Ala li's-Şuuni'l-İslâmiyye Merkezü Sireti'n-Nebeviyye, Kahire 1989.
- el-Havfi, Ahmed Muhammed, *ez-Zemahşerî*, 2. Baskı, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, Kahire 1982.

- Işık, Kemal, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmi Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1967.
- , *Maturidî'nin Kelâm Siteminde İmân Allah ve Peygamberlik Anlayışı*, Fütüvvet Yayınları, Ankara 1980.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefayâtü'l-Ayân*, tahk. Dr. İhsan Abbâs, Dâr Sâdır, Beyrut 1977.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünenu İbn Mace*, tahk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabiyye, Kahire 1975.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut 1968.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, haz. Sabri Hizmetli, Umran Yayınları, Ankara 1981.
- Kâdî Abdulcebbar, Ebü'l-Hasen el-Hemedânî, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, Talik: Ahmed b. Hüseyin b. Ebî Hâşim, tahk. Abdülkerim Osman, Mektebetü Vehbe, Kahire 1996.
- , *el-Usûlu'l-Hamse*, tahk. Faysal Bedir Avn, Câmîatu'l-Kuveyt. Kuveyt 1998.
- , *Tenzîhu'l-Kur'ân*, Dâru'n-Nahdatu'l-Hadîse. Beyrut (tsz.).
- Kitapçı, Zekeriya, *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri*, Yedi Kubbe, Konya 2004.
- el-Kurtubî, Ebû Abdullillah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmiu' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abd el-Hasen et-Türki, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2006.
- Kuzey, Muharrem, *Kur'ân ve Sünnet'te Nazar*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007.
- el-Mâturidî, Ebû Mansûr, *Akâid Risâlesi*, çev. Y.Ziya Yörükân, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1953.
- , *Kitâbu't-Tevhîd*, tahk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Arutşî, TDV Yayınları, Ankara 2003.
- el-Mu'tık, Avvâd b. Abdillâh, *el-Mu'tezile ve Usûluhumu'l-Hamse ve Mevkfu Ehli's-Sünne Minhâ*, 4. Baskı, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1421/2001.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî Nisabûrî, *Sahihu Müslim*, tahk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1956.
- en-Nesefî, Ebu'l-Mu'în, *Kitâbu't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, tahk. Habîbullah Hasen Ahmed, Dâru't-Tabaati'l-Muhammediyye, Kahire 1986.
- Özarslan, Selim, "Allah'ın Görülebilmesi/Rü'yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. XI, Sayı: 1. Elazığ 2001.
- Öztürk, Mustafa, "Mutezile ve Tefsir", *Marife Bilimsel Birikim*, Mutezile, Yıl 3, Sayı, 3, Kış 2003, Konya 2004.
- er-Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981.
- es-Sâbûnî, Nûruddîn, *Kitâbu'l-Bidâye mine'l-Kifâye fi'l-Hidâye fi Usûli'd-Dîn*, tahk. Fethullah Halîf, Dâru'l-Mearif, İskenderiyye 1979.
- , *Mâtürîdiye Akâidi*, çev. Bekir Topaloğlu, DİB Yayınları, Ankara 1998.
- es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Teymî, *el-Ensâb*, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire 1980.
- et-Taftazânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, tahk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, Kahire 1988.
- , *Şerhu'l-Mekâsîd*, tahk. Abdurrahman Umeyre, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1998.
- et-Tahâvî, Ebû Cafer, *Metnu'l-Akîdeti't-Tahâvî*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1995.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, tahk. Ahmed Muhammed Şakir, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1975.
- Tunç, Cihad, "Ecel", *DİA*, c. X, İstanbul 1994, ss. 380-382.
- Yerkazan, Hasan, *Zemahşerî ve Hadîs*, Doktora Tezi, Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bayburt 2016.

- “Zemahşerî'nin Eserlerinde Bulunan Hadislerin Kaynakları”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Amasya 2017, sayı: 8, ss. 273-310.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil, “Kalem Sûresi”, *DİA*, c. XXIV, İstanbul 2001, ss.247-248.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Minhâc fî Usûli'd-Dîn*, nşr. Sabine Schmidtke, Deutsche Morgenlaendische Gesellschaft Kommissionsverlag Franz Steiner, Stuttgart 1997.
- , *Rabîu'l-Ebrâr ve Fusûsu'l-Ahbâr*, tahk. Tarık Fethi es-Seyyid, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2006.
- , *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, tahk. Ebû Abdullah ed-Dânî, Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, Beyrut 2012.
- ez-Zehabî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, tahk. Şuayb el-Arnâvût, Muhammed Nuaym el-Arksûsî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.
- ez-Ziriklî, Hayruddin, *el-A'lâm*, 15. Baskı, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002.

